

Izvirni znanstveni članek (1.01)

Bogoslovni vestnik 78 (2018) 1,159—172

UDK: 316.334.3(497.4)

Besedilo prejeto: 09/2017; sprejeto: 01/2018

Petra Kleindienst in Matevž Tomšič

Človekovo dostojanstvo kot del politične kulture v novih demokracijah: postkomunistična Slovenija¹

Povzetek: Članek obravnava vprašanje pomena človekovega dostojanstva kot skupne podlage za razvoj demokratične politične kulture. Pri tem se opira na zgodovinsko perspektivo in na razločevanje dveh dimenzij človekovega dostojanstva. To sta dimenziji izvirnega dostojanstva in realiziranega dostojanstva. Na tej podlagi pojasnjuje relevantnost človekovega dostojanstva pri demokratizaciji nekdanjih komunističnih družb Vzhodne in Srednje Evrope. Avtorja namreč ocenjujeta, da je vprašanje človekovega dostojanstva še posebno relevantno v tistih okoljih, ki imajo dolgo tradicijo zlorab oblasti ter kršenja človekovih pravic in svoboščin. V tej zvezi izpostavita dileme glede razumevanja človekovega dostojanstva ob interpretaciji Ustavnega sodišča Republike Slovenije v zadevi »Titova cesta«.

Ključne besede: človekovo dostojanstvo, demokracija, politična kultura, vrednote, Slovenija

Abstract: **Human Dignity as an Element of Political Culture in the New Democracies: the Case of the Post-Communist Slovenia**

The article discusses the meaning of human dignity as the common basis of a democratic political culture by including the historical perspective and elaborating on the two dimensions of the concept of human dignity, i.e. the initial dignity and the realized dignity. It reveals a great significance of human dignity for democratization of former Communist societies from Central and Eastern Europe, as the authors claim that the issue of human dignity is particularly relevant in those environments that have long tradition of abuse of power and violations of human rights and liberties. They shed light on the controversies regarding human dignity using the example of judicial interpretation of the Constitutional Court of the Republic Slovenia in the case of the Tito Street.

Key words: human dignity, democracy, political culture, values, Slovenia

¹ To besedilo je nastalo v okviru raziskovalnega programa št. P6-0380, ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

1. Uvod

Vrednote in vedenjski vzorci so zelo pomembni z vidika delovanja političnega sistema in družbe kot celote. To so ključni elementi v procesu kolektivne identifikacije. Za razumevanje narave (demokratske) politične kulture je potrebno poznavanje razmerij med temeljnimi gradniki, iz katerih ta kultura sestoji. V tem kontekstu igra koncept človekovega dostojanstva eno osrednjih vlog. Čeprav pogosto velja za nekaj zelo abstraktnega, pa ima njegovo dožemanje – in še posebno njegova normativna operacionalizacija – pomembne učinke tako v pravnem kakor v političnem smislu.

Članek tematizira razmerja med človekovim dostojanstvom, politično kulturo in delovanjem demokracije. Osredotoča se na človekovo dostojanstvo kot temelj demokratske politične kulture.

Ključni vprašanja, s katerima se ukvarja, sta: Na kakšen način razumevanje in opredelitev človekovega dostojanstva vplivata na demokratskost politične ureditve? Kako se to izraža v tako imenovanih novih demokracijah Vzhodne in Srednje Evrope, ki so šele pred dobrega četrto stoletja stopile na pot demokratskih sprememb? Predpostavka je, da demokratske vrednote izvirajo iz človekovega dostojanstva. To dostojanstvo je namreč podlaga za niz medsebojno povezanih vrednot – kakor so svoboda, enakost, toleranca itd. –, ki sestavljajo demokratsko politično kulturo. Brez zasidranja koncepta človekovega dostojanstva v zavesti ljudi, pa tudi brez njegove vključitve v pravni okvir (denimo prek razsodb in razlag ustavnega sodišča) se demokratska politična kultura težko razvije. Pri tem menimo, da je vprašanje človekovega dostojanstva še posebno relevantno v tistih okoljih, ki imajo dolgo tradicijo zlorab oblasti ter kršenja človekovih pravic in svoboščin. To nedvomno velja za nekdanje komunistične režime – tudi slovenskega –, ki so izvajali sistematičen nadzor nad državljani in močno omejevali njihovo osebno svobodo. Zato se države iz Vzhodne in iz Srednje Evrope tudi po formalnem prehodu v demokracijo soočajo s številnimi problemi, ki so povezani z dediščino nekdanjega režima. To velja tudi za države, kakor je Slovenija, ki z vidika zunanjih opazovalcev veljajo za zgled uspešno izvedene sistemske transformacije. V tej zvezi članek izpostavi dileme glede razumevanja človekovega dostojanstva ob interpretaciji Ustavnega sodišča Republike Slovenije v zadevi »Titova cesta«. Tukaj je Ustavno sodišče razloge za svojo odločitev našlo predvsem v navezavi na koncept človekovega dostojanstva. Namen vključitve tega zgleda v ta članek je zato: pokazati relevantnost institucionalizacije človekovega dostojanstva v postkomunističnih demokracijah.

Razprave o filozofskih in pravnih temeljih človekovega dostojanstva so pomembne za demokratsko učinkovitost, saj napredek v institucionalizaciji dobro interpretiranega koncepta človekovega dostojanstva krepí konsistentnost sodnih odločb, pa tudi stabilnost in zanesljivost demokratskih mehanizmov. Poleg tega zadeva »Titova cesta« kaže, da dobro razumevanje človekovega dostojanstva, ki je podprto z dobrimi filozofskimi in pravnimi temelji, lahko spodbuja demokratsko politično kulturo. Ta kultura – v obliki dovolj širokega konsenza – pa je potrebna za dolgoročno vzdrževanje stabilnosti in učinkovitosti demokratskega sistema. Človekovo dostojanstvo tako pomeni temelj demokratskih vrednot in kulturnih

dispozicij (demokratske politične kulture) in prek tega spodbuja razvijanje demokratičnih institucij in uspešnega demokratičnega delovanja.

Študija zgleda Slovenije je povezana s tematiko prepovedi komunističnih simbolov, ki so predmet številnih razprav na ravni nekaterih državnih ureditev – na primer na Madžarskem, na Češkem, v Albaniji, v Ukrajini, v Litvi itd. (Venice Commission 2013; Yavorsky 2015; Verkhovna Rada of Ukraine 2015; Quora 2016). Zadeva »Titova cesta« pa v kontekstu tega članka ni relevantna le zaradi aktualnosti te tematike, ampak še posebno zato, ker je Ustavno sodišče Republike Slovenije tukaj bistvo svoje odločbe oprlo na človekovo dostojanstvo in tako pokazalo, da sta opredelitev in razumevanje človekovega dostojanstva v nekdanjih komunističnih režimih še posebno pomembna.

2. Dve dimenziji koncepta človekovega dostojanstva

Nakazovanje na problematičnost opredelitve človekovega dostojanstva danes ni nikakršna redkost (Macklin 2003; Bagaric in Allan 2006; Pinker 2008; Kateb 2011; Rosen 2012). Čeprav je človekovo dostojanstvo široko sprejet koncept, integriran v najrazličnejše svetovne kulture (McCrudden 2013; Dupré 2015; Barak 2015; Schroeder in Bani-Sadr 2017; Sieh in McGregor 2017), mednarodni skupnosti še vedno ni uspelo specificirati njegove definicije. V zvezi s tem Oleinik (2016) navaja, da široko razširjeno zavedanje o relevantnosti človekovega dostojanstva ne onemogoča raznolikih interpretacij tega koncepta v praksi. Namen tega poglavja ni, dodati nove definicije k že obstoječi zbirki definicij, ampak zgolj pokazati, da je človekovo dostojanstvo treba obravnavati v luči dveh njegovih osnovnih dimenzij, to je: izvirnega in realiziranega dostojanstva. Na obstoj različnih dimenzij dostojanstva so nekateri avtorji že začeli opozarjati, pa čeprav te dimenzije pogosto različno poimenujejo in tudi različno interpretirajo (Darwall 1977; Sulmasy 2008; Schroeder 2010; Sensen 2011; Formosa in Mackenzie 2014; Neuhäuser in Stoecker 2014; Baertschi 2014). Če bi bili ti dve dimenziji deležni bolj poglobljenih interpretacij, bi lahko naredili korak naprej v smeri jasnejše razlage konkretnih primerov kršenja človekovega dostojanstva.

Izvirno dostojanstvo, prva dimenzija človekovega dostojanstva, implicira spoštovanja vreden status človeka oziroma status človekove absolutne notranje vrednosti. Označuje dimenzijo človekovega dostojanstva, ki človeku pripada zgolj na podlagi dejstva, da ga umeščamo v skupino bitij človeške vrste. Izvira iz človekovega narave kot takšne in človeška bitja razlikuje od pripadnikov drugih vrst. Pomeni torej neke vrste element, ki je v neločljivi povezanosti s človekom in ki je kot takšen univerzalen. Upošteva jo dejstvo, da so vsi ljudje obdarjeni z izvirnim dostojanstvom, ker so človeška bitja, sklepamo, da je prav izvirno dostojanstvo tisto, ki pomeni bistvo človeka.

Rečemo lahko, da izvirno dostojanstvo konstituira človeško bitje, zato ga označujemo kot konstitutivni element človeka oziroma njegove osebne identitete (podobno Schulman 2008). Iz tega veje nujnost spoštovanja prav vsakega človeškega

bitja, in to zgolj zaradi eksistence njegovega izvirnega dostojanstva. Nujnost spoštovanja človeka nakazuje, da mora biti človek upoštevan kot cilj in nikoli kot sredstvo. Omenjeno mišljenje ima globoke korenine v Kantovi teoriji. Upoštevač koncept človekovega dostojanstva, lahko uporabimo Kantov praktični imperativ: »Deluj tako, da boš človeštvo, bodisi v tvoji, bodisi v osebi kateregakoli drugega človeka, vselej uporabil kot cilj in ne zgolj kot sredstvo.« (2005, 429) Pogosto se ta imperativ imenuje dostojanstveno načelo oziroma načelo človečnosti (Monteiro 2014).

Realizirano dostojanstvo, druga dimenzija človekovega dostojanstva, nam pove, kolikšen obseg človekovega dostojanstva je uresničen oziroma realiziran pri nekem določenem posamezniku. To pomeni: ni nujno, da vsako človeško bitje, determinirano z izvirnim dostojanstvom, sočasno uživa tudi realizirano dostojanstvo. V nasprotju z izvirnim je namreč realizirano dostojanstvo nestalno in nestabilno, lahko je samo začasno. (Formosa in Mackenzie 2014) Lahko ima različne stopnje, to pa pomeni, da ima lahko neka oseba večji ali manjši obseg realiziranega dostojanstva kakor njen sočlovek. Ko rečemo, da je nekdo izgubil svoje dostojanstvo, govorimo o realiziranem dostojanstvu. Podobno tudi »dostojno vedenje« velja za realizirano dostojanstvo in označuje vedenje, ustrezno statusu subjekta, ki je obdarjeno z izvirnim dostojanstvom. (Sensen 2011)

Pri tem poudarjamo, da je obstoj izvirnega dostojanstva neodvisen od dejstva, v kolikšnem obsegu se je dostojanstvo realiziralo v dejanskem življenju nekega določenega posameznika. Deprivacija oziroma zatiranje posameznika, izvirajoče iz družbe, lahko vodi, na primer, do nižje stopnje realiziranega dostojanstva – pri tem izvirno dostojanstvo še vedno eksistira v vsej svoji popolnosti in človeka dela izjemnega in odličnega. Na drugi strani je nemogoče zagovarjati neodvisnost obstoja realiziranega dostojanstva od izvirnega dostojanstva. Realizirano dostojanstvo namreč počiva na izvirnem dostojanstvu kot svoji hrbtenici oziroma svojem temelju delovanja. Brez izvirnega dostojanstva bi realiziranemu dostojanstvu primanjkoval osnovni gradnik za njegovo konstruiranje. Izvirno dostojanstvo tako lahko označimo kot metapredpostavko, ki človeku prinaša možnost samouresničitve in spoštovanja pri drugih ljudeh. Na kakšen način in v kolikšni meri pa se bo človek samouresničil (v skladu s svojo lastno koncepcijo dobrega življenja) in kolikšno mero spoštovanja bo pridobil pri soljudeh, pa sodi v domet realiziranega dostojanstva in ne vpliva na obstoj izvirnega dostojanstva. Pravo in institucije imajo pri tem funkcijo doseganja večjega obsega realiziranega dostojanstva oziroma korigiranja in sankcioniranja, kadar je njegova realizacija okrnjena.

3. Razvoj človekovega dostojanstva

Ideja človekovega dostojanstva se je v antičnem času začela razvijati iz družbenega statusa, iz pripadnosti javnim službam in iz družbene časti (McCrudden 2008). V arhaičnih aristokratskih družbah tako lahko govorimo o dostojanstvu, utemeljenem na privilegijah, to pa pomeni, da si ljudje med seboj niso bili enaki. Koncept človekovega dostojanstva so nekoliko razširili stoiki, katerih ideje pa niso prevla-

dale v tedanjem času (Glensy 2011), z osnovnim načelom enakosti. Iz tega izhaja, da dostojanstvo v krogu stoikov ni bilo vezano na status nekega posameznika (Ivanc 1999). Omembe vreden avtor je predvsem Cicero (1913), ki je dal idejo o privzdignjenem položaju človeških bitij v univerzumu (Sensen 2011), zato ga imamo danes za pomemben zgodnji vir dostojanstva (Bloch 1987; Rosen 2012).

Krščanski nauk je človeško bitje začel vidno umeščati na osrednje mesto. Človeška bitja v skladu s tem naukom zasedajo edinstveno mesto znotraj vesolja. (Grant 2007) Krščanska misel, ki je na zahodu prevladovala že vse od poznega rimskega cesarstva dalje, je tako v center postavila idejo, da je človeško bitje ustvarjeno po božji podobi in da je zato obdarjeno s človekovim dostojanstvom (Ivanc 1999; Erhueh 1987; Kraynak 2008). Pri tem ni bistveno zgolj, da je Bog stvarnik človeškega bitja, saj to človeka še ne razlikuje od vseh preostalih stvaritev. Pomembno je namreč to, da je Bog človeka ustvaril po svoji podobi, in prav to je tisti element, ki omogoča vzpon človekovemu dostojanstvu in razlikovanje človeškega bitja od preostalih stvaritev. (Dan-Cohen 2011)

Lebech (2004) opisuje krščansko sporočilo o ljubezni do bližnjega kot odločilni prispevek k utrjevanju priznanja osebnosti in človekovega dostojanstva vseh človeških bitij. V tem kontekstu zagovarja stališče, da je dvomljivo, ali bi bilo dandanašnje prepričanje o človekovih pravicah vzdržno brez takšnih preteklih krščanskih sporočil. V tem smislu krščansko misel razumemo kot eno od relevantnih stopenj v razvoju koncepta človekovega dostojanstva. Še več, Seidentop (2014) trdi, da je sodobna liberalna misel otrok krščanstva. Če je Bog ustvaril človeška bitja, ki so med seboj enaka, racionalna, obdarjena s svobodno voljo, je posamezniku podeljeno neko določeno polje svobode za identifikacijo njegove moralne odgovornosti. In prav tu leži perfekcija krščanstva – običajna krepost je, spoštovati in ljubiti svoje bližnje, krščanstvo pa narekuje tudi ljubezen do sovražnikov. Po Seidentopu (2014) je krščanstvo izlilo novo luč na temelj človeške identitete s tem, ko je povzdignilo moralno enakost ljudi in njihovo družbeno vlogo postavilo v ozadje. Zato je krščanstvu treba priznati zgodovinsko vlogo, ki jo je odigralo pri razvoju koncepta človekovega dostojanstva, in ga imeti za enega od pomembnejših virov ideje moralne enakosti, svobode in odgovornosti, ki prežema sodobno liberalno miselnost.

Obdobje renesanse je dalo prednost antropocentrističnemu nazoru in v senco postavilo ideje, značilne za krščansko srednjeveško razmišljanje. V ospredje se je prebilo obujanje antične estetike, čutnega zaznavanja (senzualizma) in individualizma, to pa je človekovo dostojanstvo predstavilo v nekoliko drugačni perspektivi. S svojimi humanističnimi vsebinami je renesansa povzdignila pojem humanitas, v povezavi s svobodo, z brezmejnimi ustvarjalnimi možnostmi razuma in z dostojanstvom človeške osebe. (Škamperle 1997, 46) Še več, renesansa je individualni jaz tako povzdignila, da je človeka tako rekoč »pobožanstvila« oziroma ga postavila na angelsko raven (47). Pri tem je relevantno omeniti Pica della Mirandola (1956), italijanskega renesančnega filozofa, ki v delu O človekovem dostojanstvu dostojanstvo ponazori predvsem v navezavi na človekovo svobodo kreiranja in oblikovanja samega sebe (Lewis 2007; Rosen 2012). S povzdigovanjem človeškosti je ponudil etično izhodišče za preučevanje človekovega dostojanstva.

Za razumevanje koncepta človekovega dostojanstva ne gre zanemariti razsvetljenske filozofije Immanuela Kanta. Kant je svojo teorijo gradil na Ciceronovih dogmami, na stoiški tradiciji in na teoriji Samuela von Pufendorfa. Od njegove filozofije dalje spremljamo jasno tendenco, da se dostojanstvo povezuje s karakteristiko racionalnosti, to pa pomeni, da ni pripisano vsem bitjem, ampak je rezervirano izključno za človeška bitja. (Baertschi 2014) Medtem ko v krščanski tradiciji dostojanstvo bazira na ideji, da je človek ustvarjen po podobi Boga, v Kantovi miselnosti dostojanstvo temelji na avtonomiji in razumu, pri tem pa mora človek delovati v skladu s praktičnim imperativom in pri izvrševanju svoje avtonomije tako sebe kakor tudi soljudi vedno obravnavati kot smoter svojega delovanja. Kant (2005) dostojanstvo označi kot notranjo, brezpogojno in neprimerljivo vrednost. Donnelly (2013) navaja, da je po Kantu človeško bitje stvaritev z vrednostjo (dostojanstvom), ki je resnično neprecenljiva in se najde zunaj domene instrumentalne vrednote. Kant je tako – po mnenju številnih avtorjev (Shell 2003; Donnelly 2013) – imel znaten vpliv na poznejše ideje v dokumentih o človekovih pravicah, vključujoč Splošno deklaracijo o človekovih pravicah, kakor tudi na moderno liberalno miselnost.

Iz tega poglavja izhaja, da v literaturi dominirata dva vpliva, ki sta bistveno prispevala k razvoju koncepta človekovega dostojanstva: krščanska tradicija in Kantova filozofija. Dejstvo je, da brez opiranja na zgodovino zagotovo ne bi mogli razviti vzorca mišljenja o človekovem dostojanstvu, kakršen nastopa v sodobni paradigmi. Prav vsako zgodovinsko obdobje je na takšen ali drugačen način prispevalo kak delček v mozaik sodobne paradigme in vplivalo na razumevanje človekovega dostojanstva, zato nobenega od njih ne gre zapostaviti.

4. Politična kultura v novih demokracijah

Od prevladujočih kulturnih vzorcev v družbi oziroma od razmerja med različnimi tipi teh vzorcev je v veliki meri odvisna narava posameznih institucionalnih oblik. To nas privede do pojma politične kulture. Opredelimo jo lahko kot »zbir drž, verovalj in občutij, ki urejajo in dajejo pomen političnemu procesu in ki tvorijo temeljne predpostavke in pravila, ki vodijo obnašanje v političnem sistemu« (Pye 1968, s. v. »*Political culture*«).

Na (ne)zmožnost vzpostavitve in preživetja demokracije v nekem določenem okolju vplivajo različni dejavniki. Govorimo o spletu dejavnikov, ki izhajajo: 1. iz družbenega okolja političnega sistema, 2. iz notranje logike delovanja samega političnega sistema, 3. iz mednarodnih oziroma globalnih družbenih procesov (Tomšič 2002). Pomembno vlogo igrajo tudi ključni politični akterji, predvsem politične elite, saj te elite, kakor trdi demokratična teorija elit, nastopajo kot »varuh demokracije« (Best in Higley 2010), zato je od njihovega delovanja v pretežni meri odvisen njihov obstoj. Tudi v postkomunističnih družbah je narava režima v veliki meri odvisna od narave političnih elit (Tomšič 2016). Kljub temu pa je politično kulturo mogoče šteti za enega družbenih pogojev za razvoj demokracije (Lipset

1994). Navzočnost vrednot, kakor so samospoštovanje, toleranca in pripravljenost na sodelovanje, ki so del demokratične politične kulture in ki v svojem bistvu izhajajo iz človekovega dostojanstva, igra pomembno vlogo predvsem z vidika dolgoročnega zasidranja demokracije. Wiarda (2014) navaja, da politična kultura relevantnost političnih institucij združuje z neformalnimi aspekti politike. Povezana je predvsem s temeljnimi osnovnimi prepričanji, na primer glede svobode in demokracije, ne pa zgolj z nekimi površinskimi, efemernimi naklonjenostmi, nagibi. Politična kultura ne more biti vsiljena od političnih akterjev, ampak predvideva družbeno soglasje, ki ne more biti niti formirano niti vzdrževano brez razumevanja kulturnih temeljev. Politična kultura torej še zdaleč ni omejena na strukturo političnih institucij, ampak je veliko bolj osredotočena na razvijanje zavesti ljudi o etosu, skladnem s političnimi institucijami. (Rhonheimer 2013)

Institucionalni mehanizmi in struktura oblasti in politike torej niso edini pogoj za obstoj demokratične vladavine. Institucionalni mehanizmi omogočajo zgolj tako imenovano formalno demokracijo (Dahl 1972), medtem ko sta za ustvarjanje učinkovite demokracije nujno potrebni tudi vsebinska demokracija in politična kultura (Inglehart in Welzel 2005). Diamond (1999) postavlja osrednje načelo empirične demokratične teorije: stabilna demokracija zahteva vero, prepričanje v legitimacijo demokracije. Podobno tudi Inglehart (2000) navaja, da kultura igra ključno vlogo v demokraciji; njen obstoj je odvisen od vrednot in prepričanj običajnih državljanov. Na bistvenost povezave med politično kulturo in stabilnostjo demokratičnega sistema kažejo tudi številni drugi avtorji (Lasswell 1958; Eckstein 1966; Easton 1975; Putnam 1993; Newton 2001; Inglehart in Welzel 2005; Welzel 2007; Dalton in Welzel 2014).

Da bi razumeli situacijo v novih demokracijah Vzhodne in Srednje Evrope, je treba pogledati kulturnozgodovinski kontekst razvoja teh družb. V zgodovinskem smislu je bila večina dežel iz te regije del evropske (pol)periferije (Janos 2000; Berend 2001); to pomeni, da so bile »zamudnice« ne zgolj v smislu socioekonomske modernizacije, ampak tudi v kulturnem smislu. Zanje je bil značilen velik prepad med izobraženo elito na eni strani in neukimi množicami na drugi. Prevladovali so vzorci »podložniške« politične kulture (Almond in Verba 1965), ki so predpostavljali pasivnost običajnih državljanov. Rekli bi lahko, da tako imenovani »realni« socializem ni bil popoln tujek v kulturnem ustroju Vzhodne in Srednje Evrope, ampak da je bil vsaj v nekaterih ozirih nadaljevanje avtoritarne tradicije. To, kar je bilo novo, je bil mesijanski totalitarizem, utemeljen na utopičnem projektu ustvarjanja »nove« družbe, skladne s postulati marksistično-leninistične ideologije. Tovrstno prepletanje »starega« avtoritarizma in »novega« mesijanizma je med drugim vidno na konkretnem primeru, na Rusiji oziroma uspešnosti boljševiške revolucije (Malmenvall 2017). To je rezultiralo v brezkompromisnem zatiranju vsake ideje, prepričanja in vrednote, ki ne bi bila skladna z vladajočo ideologijo. Totalen nadzor nad celotno družbo je povzročil uničenje že tako šibke liberalne in demokratične tradicije, ki je obstajala, preden so komunisti prevzeli oblast.

Rečemo lahko, da komunistični ideološki projekt v smislu radikalne preobrazbe vrednotnega sistema družbe ni bil uspešen, vsaj ne glede na pričakovanja njegovih

kreatorjev. Navkljub vsem naporom komunistični režim ni bil sposoben izločiti vseh elementov predkomunistične tradicije, zato jih je bil sčasoma prisiljen tolerirati.

Kolaps komunističnega režima in sprememba institucionalne ureditve v Vzhodni in Srednji Evropi sta bila del globalnih demokratičnih sprememb (Broderik 2017). Vendar nista avtomatično privedla do konsenzualne vzpostavitve vrednostnega sistema, značilnega za etabrirane demokracije z razvito demokratično politično kulturo. Navdušenje nad demokratičnimi spremembami je uplahnilo kmalu po prehodu v novi režim, to pa se je izrazilo v nizki stopnji zaupanja v politične institucije, še posebno v politične stranke. (Fink-Hafner 1995)

Glede na zgodovinsko prevlado avtoritarnih tradicij v družbah Vzhodne in Srednje Evrope so imeli neredki opazovalci, še posebno v začetnem obdobju postkomunistične transformacije, politično kulturo za problematični dejavnik, ki bi lahko povzročil destabilizacijo ali celo povratek avtoritarizma. To je navadno veljalo za »kulturni zaostanek«, zlasti za prevladujoči paternalizem kot enega ključnih elementov politične kulture, ki je sestavni del tako komunistične kakor predkomunistične zapuščine. (Kaldor in Vejvoda 1999) Pogosto se je navajalo pomanjkanje »difuzne podpore«, ki je značilna za razvite demokracije in pri kateri legitimnost režima ni vezana na to, kdo je v nekem trenutku na oblasti (Pridham in Lewis 1996, 1). V tako imenovanih novih demokracijah sta podpora vladajoči politiki in podpora režimu kot celoti pogosto tesno povezani. Podpora vladajoči politiki pa je močno odvisna od njene učinkovitosti. To je problematično, saj se ob morebitnem poslabšanju ekonomske situacije morda ponovno vzpne egalitarni paternalizem in avtoritarizem, ki sta latentno navzoča, to pa lahko ogrozi razvoj demokracije.

V splošnem smo v postkomunističnih državah Vzhodne in Srednje Evrope priča heterogeni politični kulturi, ki sestoji iz komunističnih in predkomunističnih, iz religioznih in sekularnih in iz avtoritarnih in libertarnih elementov. Na eni strani imamo vrednote samozaupanja in državljanske participacije, na drugi strani pa vrednote zanašanja na državo in potrebe po močnem voditelju. (Makarovič in Tomšič 2015) V takšnem prepletanju različnih vrednotnih orientacij se rodijo različne nekonsistentnosti glede odnosa do različnih vidikov demokratičnega življenja, ponekod pa celo znaten del ljudi podpira ideje, ki so bolj v skladu z avtokracijo kakor pa z demokracijo (Klingemann, Fuchs in Zielonka 2006). Pri tem igra pomembno vlogo še vedno močno navzoča dediščina nekdanjega sistema.

5. Stanje demokratične politične kulture v postkomunistični Sloveniji

Slovenija je bila dolgo percipirana kot postkomunistična »zgodba o uspehu«, to je, kot država z vzpostavljenimi vsemi ključni institucionalnimi mehanizmi, ki omogočajo uspešno delovanje demokracije. Šele globalna finančno-gospodarska kriza je dokončno razgalila sistemske slabosti slovenskega modela družbene transformacije. (Tomšič 2017, 38) Vendar obstajajo posamezne očitne motnje v delovanju de-

mokratskega procesa. To velja predvsem za šibko delovanje pravne države, tako da nekateri govorijo o krizi vladavine prava (Bugarič 2015; Bugarič in Kuhelj 2015; Avbelj 2017). Pravosodje, podobno kakor nekateri drugi družbeni podsistemi, je še vedno pod vplivom ljudi iz nekdanjega komunističnega režima, katerih mentaliteta pomeni veliko oviro pri učinkovitem ščitenju človekovih pravic in svoboščin.

Še več, opaziti je mogoče stagnacijo ali celo regresijo glede uveljavljanja demokratičnih standardov. To velja tudi za stanje politične kulture. Njena erozija je najbolj očitno izražena skozi naraščajočo nostalgijo po nekdanjem komunističnem režimu, katerega ikonografija se pogosto najde na javnih prireditvah. Tako so bile zastave z rdečo zvezdo in drugi simboli komunizma redni spremljevalci tako imenovanih ljudskih vstaj ob koncu leta 2012 in na začetku leta 2013. Imele so jasno politično noto – namenjene so bile namreč rušenju druge Janševe vlade. Čaščenju rdeče zvezde je bil namenjen tudi koncert poleti 2017, ob udeležbi nekaterih uveljavljenih kulturnih ustvarjalcev. Tudi nekdanjega jugoslovanskega diktatorja Josipa Broza Tita imajo pogosto za pozitivno zgodovinsko osebnost.

Ta nostalgija ni značilna samo za Slovenijo, saj je precej navzoča tudi v nekaterih drugih nekdanjih komunističnih državah. Razlogi za njeno ohranjanje so različni, od osebnih in generacijskih do kulturnih in političnih (Bartmanskij 2011; Ekman in Linde 2015), vendar pa velja, da je najbolj navzoča tam, kjer novim prodemokratskim političnim elitam ni uspelo izvesti korenitega »preloma s preteklostjo«. Širjenje nostalgije za nekdanjim komunističnim režimom je namreč vse prej kakor naključno in spontano. To nostalgijo generirajo »sistemi za interpretacijo družbene realnosti«, to je: mediji, akademska sfera, civilna družba. Ti »sistemi« so v Sloveniji močno prežeti z levičarstvom, ki se pogosto izraža na zelo radikalen način. To je povezano z visoko stopnjo »reprodukcije elit«, se pravi, z vztrajanjem ljudi s personalnimi, strukturnimi ali duhovnimi koreninami v nekdanjem komunističnem režimu na ključnih položajih v različnih družbenih podsistemih; s tem je Slovenija precejšen unikum v Srednji Evropi. (Adam in Tomšič 2012)

Pod fasado slovenske evropskosti, odprtosti in demokratičnosti se pogosto skriva mentaliteta, ki korenini v nekdanjem komunističnem sistemu (Tomšič 2012). In kar je še posebno problematično: ta mentaliteta ni značilna samo za razne marginalne skupine, ampak ima zaslombo v krogih, ki imajo moč in vpliv. Podpira jo namreč nemajhen del slovenske politične, medijske in civilnodružbene elite. To dokazuje sprenevedanje ob *Resoluciji o evropski zavesti in totalitarizmu*, ki jo je leta 2009 z visoko stopnjo konsenza sprejel Evropski parlament in v njej obsodil vse zgodovinske oblike totalitarizmov. Čeprav so ta dokument podprli vsi slovenski evroposlanci, pa ga parlamentarna večina tedaj ni hotela sprejeti, z izgovorom, da to ni potrebno. Očitno je zavladalo precejšnje nelagodje ob spoznanju, da demokratska Evropa zavrača tisti sistem in tisto ideologijo, do katerih mnogi v Sloveniji gojijo pozitivne sentimente.

Zaradi teh fenomenov, ki jih je mogoče razumeti kot demokratično regresijo, je opredelitev človekovega dostojanstva – skozi izpostavljanje praks, ki ga zatirajo

– zelo pomembna za krepitev demokratične politične kulture. Tako naslednje poglavje izpostavlja zgled razsodbe slovenskega ustavnega sodišča v zadevi »Titova cesta«, ki je ustavila poskus ljubljanskih mestnih oblasti, da eno od ljubljanskih ulic poimenuje po jugoslovanskem diktatorju. Ta zgled jasno kaže pomen simbolnih vidikov spoštovanja človekovega dostojanstva.

6. Interpretacija človekovega dostojanstva v zadevi »Titova cesta«

V tem poglavju bomo preučili presojo Ustavnega sodišča v zadevi »Titova cesta« v postkomunistični Sloveniji, ki jo imamo za relevantno glede razumevanja povezave med demokratično politično kulturo in človekovim dostojanstvom. Zgled jasno kaže, da se človekovo dostojanstvo demonstrira v konkretnih primerih, in pomeni temelj, na katerem stoji demokratična politična kultura.

V zadevi »Titova cesta« so ustavni pobudniki izpodbijali 2. člen Odloka o določitvi in spremembi imen in potekov cest in ulic na območju Mestne občine Ljubljana, ki ureja ime in potek Titove ceste na območju Mestne občine Ljubljana. Pobudniki so navajali, da je s poimenovanjem ceste po Josipu Brozu Titu kršena pravica do osebnega dostojanstva iz 34. člena Ustave Republike Slovenije, saj naj bi Josip Broz Tito po njihovem mnenju poosebljal nekdanji komunistični režim v Socialistični federativni republiki Jugoslaviji.

Kljub nekaterim pozitivnim dejanjem naj bi bil Josip Broz Tito, zgodovinsko gledano, negativna oseba, nedemokrat in diktator, za katerega so bile človekove pravice in temeljne svoboščine le mrtva črka na papirju, oseba, ki budi spomin na pobite ljudi v času komunističnega režima. (Ustavno sodišče 2011, tč. 1–2). Nasprotna udeleženka v postopku ustavnosodne presoje – Mestna občina Ljubljana – je navajala številne argumente v prid dejstvu, da je cesta poimenovana po Josipu Brozu Titu, ki je kot pomembna osebnost zgodovinsko odigral signifikantno vlogo, tako s perspektive ozemlja današnje Slovenije kakor s perspektive drugih držav (tč. 3).

Ustavno sodišče je pri tem presojalo skladnost 2. člena omenjenega odloka, ki v Ljubljani ponovno uvaja Titovo cesto, z načelom spoštovanja človekovega dostojanstva. Izpostavilo je, da poimenovanje javnih prostorov na podlagi zgodovinskih dogodkov ali zgodovinskih osebnosti pomeni tudi poudarjanje oziroma izpostavljanje družbenih vrednot, ki te dogodke ali osebe zaznamujejo. S simbolnim poimenovanjem javnih prostorov oblast tem vrednotam daje priznanje, jih podpira ali se z njimi poistoveti, s tem pa prispeva tudi k njihovem širjenju (tč. 13). Pri tem je sodišče navedlo, da je simbolna razsežnost Titove ceste povezana s simbolnim pomenom imena Josipa Broza Tita, ki ga neizogibno povezujemo s totalitarnim komunističnim režimom, zaznamovanim z grobimi kršitvami človekovih pravic in temeljnih svoboščin. Zato simbolnega pomena Tita ne moremo obravnavati le v luči relevantnosti njegove zgodovinske vloge in osebnosti. Pomembni namreč niso le nameni oziroma cilji uvedbe Titove ceste, temveč je bistveno dej-

stvo, da takšno poimenovanje lahko objektivno razumemo kot priznanje nekdanjemu nedemokratskemu režimu (tč. 15).

Na podlagi navedenega je Ustavno sodišče s sklicevanjem na objektivni pomen simbola Tita presodilo, da je 2. člen navedenega odloka protiustaven, ker krši načelo spoštovanja človekovega dostojanstva, in ta člen odpravilo. Ustavno sodišče v odločbi govori o človekovem dostojanstvu kot »najvišji etični vrednoti«, kot »temeljnem vrednostnem in pravnem izhodišču slovenske demokracije«, kot »temeljni vrednoti, ki prežema ves pravni red« in kot »predpostavki, da ima vsak človek enako in absolutno notranjo vrednost, ki mu pripada prav zato, ker je človek« (tč. 4, 6, 8). Načelo človekovega dostojanstva je tako po besedah Ustavnega sodišča utemeljeno v 1. členu ustave, ki določa, da je Slovenija demokratična republika. Poseg v človekovo dostojanstvo torej pomeni kršitev temeljnega ustavnega načela 1. člena ustave, s tem pa je Ustavno sodišče varovanju človekovega dostojanstva dalo posebno težo.

Zgled kaže, da se človekovo dostojanstvo v postkomunističnih državah demonstrira v konkretnih primerih, zato ga moramo imeti za izvor in cilj demokratične ureditve ter predvsem za temelj graditve demokratičnih vrednot in kulturnih dispozicij. S priznanjem izvirnega dostojanstva je Ustavno sodišče naredilo pomemben korak na tej poti, ki je, upoštevajoč pretekli komunistični režim, še posebno relevanten. Navsezadnje umeščanje človekovega dostojanstva v center demokratične ureditve omogoča in krepi zaščito esence in identitete človeškega bitja.

7. Sklep

Demokracija ne nastopi in se ne razvija v »praznem prostoru«. Za njeno napredovanje so potrebne posebne kulturne razmere. Govorimo o vrednotnih orientacijah in vedenjskih vzorcih, ki sestavljajo demokratično politično kulturo, kateri so zavezani tako pripadniki politične in drugih družbenih elit kakor tudi navadni državljani. Brez njih demokratične institucije zlahka postanejo zgolj fasada, za katero potekajo prakse, ki nimajo nobene zveze z »duhom demokracije«.² V takšnih razmerah fenomeni, kakor so klientelizem, korupcija in številne oblike zlorabe oblasti, dobijo svoj zagon.

Postkomunistična Slovenija se sooča s številnimi problemi, ki so resda značilni za večino »novih demokracij«. Družbena komunikacija je šibka, saj je »razdrobljena, zaprta v majhne kroge, sterilna in neučinkovita« (Adam 2017, 143). Nekateri govorijo celo o potezah, ki bi lahko privedle do vzpona avtoritarizma (Vehovar in Tiran 2017). Priča smo šibkemu delovanju pravne države, ki se izraža v neučinkovitosti in celo instrumentalizaciji pravosodja – zadeva Patria je samo najbolj očiten, ne pa edini primer tega –, monopolom na različnih področjih (v finančnem sektorju, medijih, šolstvu itd.) in ohranjanju moči skupin, ki imajo korenine v struk-

² Za takšen tip psevdodemokracije uporablja Charles King (2001) (za Gruzijo) izraz »*Potemkinova demokracija*«.

turah nekdanjega režima. S tem je povezano obujanje nostalgije po nekdanjem režimu, ki je s svojo represijo sistematično teptal človekovo dostojanstvo.

Pomen človekovega dostojanstva se mora manifestirati v praksi. Njegova obramba zahteva konkretne politične in pravne ukrepe. Razsodba Ustavnega sodišča Republike Slovenije v zadevi »Titova cesta« je zgled takšnega ukrepanja v smislu boja zoper čaščenje oseb in fenomenov, ki so simbol zatiranja človekovega dostojanstva. Tako se krepi zavedanje o vrednosti tega dostojanstva kot temeljnega kamna, na katerem stoji demokratična politična kultura.

Reference

- Adam, Frane.** 2017. Komunikacijska blokada in kultura intelektualne diskusije. V: *Spoprijem z razmerami v Sloveniji*, 143–147. Ur. Dean Komel in Tomaž Zalaznik. Ljubljana: Inštitut Nove revije.
- Adam, Frane, in Matevž Tomšič.** 2012. The Dynamics of Elites and the Type of Capitalism: Slovenian Exceptionalism? *Historical Social Research* 37, št. 2:53–70.
- Almond, Gabriel A., in Sydney Verba.** 1963. *The Civic Culture*. Boston: Little, Brown and Company.
- Avbelj, Matej.** 2017. How to Reform the Rule of Law in Slovenia? V: *Slovenia: Social, Economic and Environmental Issues*, 71–84. Ur. Frane Adam. New York: Nova Science Publishers.
- Bagaric, Mirko, in James Allan.** 2006. The Vacuous Concept of Dignity. *Journal of Human Rights* 5:257–270.
- Baertschi, Bernard.** 2014. Human Dignity as a Component of a Long-Lasting and Widespread Conceptual Construct. *Bioethical Inquiry* 11, št. 2:201–211.
- Barak, Aharon.** 2015. *Human Dignity: The Constitutional Value and the Constitutional Right*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bartmanski, Dominik.** 2011. Successful Icons of Failed Time: Rethinking Post-Communist Nostalgia. *Acta Sociologica* 43, št. 3:213–231.
- Berend, Ivan.** 2001. The Crisis Zone Revisited: Central and Eastern Europe in the 1990s. *East European Politics and Societies* 15, št. 2:250–268.
- Best, Heinrich, in John Higley.** 2010. Introduction: Democratic Elitism Reappraised. V: *Democratic Elitism: New Theories and Comparative Perspectives*, 1–22. Ur. Heinrich Best in John Higley. Leiden-Boston: Brill.
- Bloch, Ernst.** 1987. *Natural Law And Human Dignity*. Prev. Dennis J. Schmidt. Cambridge, MA: MIT Press.
- Broderik, Kristin.** 2017. *The Economy and Political Culture in New Democracies: An Analysis of Democratic Support in Central and Eastern Europe*. London: Routledge.
- Bugarič, Bojan.** 2015. A Crisis of Constitutional Democracy in Post-Communist Europe: »Lands In-between« Democracy and Authoritarianism. *International Journal of Constitutional Law* 13, št. 1:219–245.
- Bugarič, Bojan, in Alenka Kuhelj.** 2015. Slovenia in Crisis: A Tale of Unfinished Democratization in East-Central Europe. *Communist and Post-communist Studies* 48, št. 4:273–277.
- Cicero, Marcus Tullius.** 1913. *De officiis*. Prev. Walter Miller. London: William Heinemann.
- Dahl, Robert A.** 1972. *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press.
- Dalton, Russell J., in Christian Welzel.** 2014. Political Culture and Value Change. V: *The Civic Culture Transformed: From Allegiant to Assertive Citizens*, 1–16. Ur. Russell J. Dalton in Christian Welzel. New York: Cambridge University Press.
- Dan-Cohen, Meir.** 2011. A Concept of Dignity. *Israeli Law Review* 44, št. 1/2:9–23.
- Darwall, Stephen L.** 1977. Two Kinds of Respect. *Ethics* 88, št. 1:36–49.
- Diamond, Larry.** 1999. *Developing Democracy: Toward Consolidation*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Donnelly, Jack.** 2013. *Universal Human Rights in Theory and Practice*. New York: Cornell University Press.
- Dupré, Catherine.** 2015. *Age of Dignity: Human Rights and Constitutionalism in Europe*. Oxford: Hart.
- Easton, David.** 1975. A Re-Assessment of the Concept of Political Support. *British Journal of Political Science* 5, št. 4:435–557.
- Eckstein, Harry.** 1966. *A Theory of Stable Democracy*. Princeton: Princeton University Press.

- Ekman, Joakim, in Jonas Linde.** 2005. Communist Nostalgia and the Consolidation of Democracy in Central and Eastern Europe. *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 21, št. 3:354–374.
- Erhueh, Anthony O.** 1987. *Vatican II: Image of God in Man*. Rim: Urbaniana University Press.
- Fink - Hafner, Danica.** 1995. Antistrankarsko občutje ob demokratičnem prehodu. V: *Slovenski izziv II*, 181–204. Ur. Niko Toš. Ljubljana: Knjižnica FDV.
- Formosa, Paul, in Catriona Mackenzie.** 2014. Nussbaum, Kant, and the Capabilities Approach to Dignity. *Ethical Theory and Moral Practice* 17, št. 5:875–892.
- Glensy, Rex D.** 2011. The Right to Dignity. *Columbia Human Rights Law Review* 43:65–142.
- Grant, Evadné.** 2007. Dignity and Equality. *Human Rights Law Review* 7, št. 2:299–329.
- Inglehart, Ronald.** 2000. Culture and Democracy. V: *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*, 80–97. Ur. Lawrence E. Harrison in Samuel P. Huntington. New York: Basic Books.
- Inglehart, Ronald, in Christian Welzel.** 2005. *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. New York: Cambridge University Press.
- Ivanc, Blaž.** 1999. Dignitas hominis v izhodišču pravne kulture. *Dignitas: Revija za človekove pravice* 1:3–27.
- Janos, Andrew.** 2000. *East Central Europe in the Modern World*. Stanford: Stanford University Press.
- Kaldor, Mary, in Ivan Vejvoda, ur.** 1999. *Democratization in Central and Eastern Europe*. London: Cromwell.
- Kant, Immanuel.** 2005 [1797]. *Utemeljitev metafizike nravi*. Prev. Rado Riha. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Kateb, George.** 2011. *Human Dignity*. Cambridge, MA: The Belknap Press.
- King, Charles.** 2001. Potemkin Democracy: Four Myths about Post-Soviet Georgia. *National Interest* 64:93–104.
- Klingemann, Hans-Dieter, Dieter Fuchs in Jan Zielonka, ur.** 2006. *Democracy and Political Culture in Europe*. London: Routledge.
- Kraynak, Robert P.** 2008. Human Dignity and the Mystery of the Human Soul. V: *Human Dignity and Bioethics*, 61–82. Ur. President's Council on Bioethics. Washington, DC: US Government Printing Office.
- Lasswell, Harold D.** 1958. *Politics: Who Gets What, When, How*. New York: Meridian Books.
- Lebech, Mette.** 2004. What is Human Dignity? V: *Maynooth Philosophical Papers*, 59–69. Ur. Mette Lebech. Maynooth: National University of Ireland.
- Lewis, Milton.** 2007. A Brief History of Human Dignity: Idea and Application. V: *Perspectives on Human Dignity: A Conversation*, 93–105. Ur. Jeff Malpas in Norelle Lickiss. Dordrecht: Springer Netherlands.
- Lipset, Seymour M.** 1994. The Social Requisites of Democracy Revisited. *American Sociological Review* 59, št. 1:1–22.
- Macklin, Ruth.** 2003. Dignity is a useless concept. *British Medical Journal* 327 (7429): 1419–1420.
- Makarovič, Matej, in Matevž Tomšič.** 2015. Democrats, Authoritarians and Nostalgics: Slovenian Attitudes toward Democracy. *Innovative Issues and Approaches in Social Sciences* 8, št. 3:8–30.
- Malmenvall, Simon.** 2017. V iskanju idejnih predpogojev za uspeh boljševiske oktobrske revolucije. *Bogoslovni vestnik* 77, št. 3/4:671–686.
- McCrudden, Christopher, ur.** 2013. *Understanding Human Dignity: Proceedings of the British Academy*. Oxford: Oxford University Press.
- — —. 2008. Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights. *European Journal of International Law* 19, št. 4:655–724.
- Monteiro, Reis A.** 2014. *Ethics of Human Rights*. Heidelberg: Springer International Publishing.
- Neuhäuser, Christian, in Ralf Stoecker.** 2014. Human Dignity as Universal Nobility. V: *The Cambridge Handbook of Human Dignity: Interdisciplinary Perspectives*, 298–309. Ur. Marcus Düwell, Jens Braarvig, Roger Brownsword in Dietmar Mieth. Cambridge: Cambridge University Press.
- Newton, Kenneth.** 2001. Trust, Social Capital, Civil Society, and Democracy. *International Political Science Review* 22, št. 2:201–214.
- Oleinik, Anton.** 2016. Introduction: Between Universal and Culture-specific Interpretations of Human Dignity. *Comparative Sociology* 15, št. 6:625–638.
- Pico della Mirandola, Giovanni.** 1997 [1486]. *O človekovem dostojanstvu*. Prev. Brane Senegačnik. Ljubljana: Družina.
- Pinker, Stephen.** 2008. The Stupidity of Dignity. *New Republic*. 28. maj. <https://newrepublic.com/article/64674/the-stupidity-dignity> (pridobljeno 20. 11. 2017).
- Pridham, Geoffrey, in Paul Lewis.** 1996. Introduction: Stabilizing Fragile Democracies and Party System Development. V: *Stabilizing Fragile Democracies*, 1–22. Ur. Geoffrey Pridham in Paul Lewis. London: Routledge.
- Putnam, Robert D.** 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Pye, Lucian.** 1968. S. v. »Political culture«. V: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 218–225. London-New York: The Macmillan Company and the Free Press.
- Quora.** 2016. Are the De-communisation Laws in Ukraine Democratic? Quora.com. 17. december. <https://www.quora.com/Are-the-decommunisation-laws-in-Ukraine-democratic> (pridobljeno 20. 12. 2017).
- Rhonheimer, Martin.** 2013. *The Common Good of Constitutional Democracy: Essays in Political Philosophy and on Catholic Social Teaching*. Washington, DC: The Catholic University of America Press.
- Rosen, Michael.** 2012. *Dignity: Its History and Meaning*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Schroeder, Doris.** 2010. Dignity: One, Two, Three, Four, Five, Still Counting. *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics* 19, št. 1:118–125.
- Schroeder, Doris, in Abol-Hassan Bani-Sadr.** 2017. *Dignity in the 21st Century: Middle East and West*. Cham: Springer.
- Schulman, Adam.** 2008. Bioethics and the Question of Human Dignity. V: President's Council on Bioethics 2008, 3–18. Washington, DC: US Government Printing Office.
- Seidentop, Larry.** 2014. *Inventing the Individual: The Origins of Western Liberalism*. London: Penguin Books.
- Sensen, Oliver.** 2011. *Kant on Human Dignity*. Berlin-Boston: Walter de Gruyter.
- Shell, Susan M.** 2003. Kant on Human Dignity. V: *In Defence of Human Dignity: Essays for our Times*, 53–80. Ur. Robert P. Kraynak in Glenn Tinder. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.
- Sieh, Edward, in Judy McGregor, ur.** 2017. *Human Dignity – Establishing Worth and Seeking Solutions*. London: Palgrave Macmillan.
- Sulmasy, Daniel P.** 2008. Dignity and Bioethics: History, Theory, and Selected Applications. V: President's Council on Bioethics 2008, 469–503. Washington, DC: US Government Printing Office.
- Škamperle, Igor.** 1997. Giovanni Pico della Mirandola in renesančna kultura. V: Pico della Mirandola 1997, 45–62. Ljubljana: Družina.
- Tomšič, Matevž.** 2017. Crisis and (Re)Structuring of the Slovenian Political Space. V: Frane Adam 2017, 37–54. New York: Nova Science Publishers.
- — —. 2016. *Elites in the New Democracies*. Frankfurt na Majni: Peter Lang.
- — —. 2012. Evropske vrednote in identiteta: med enotnostjo in različnostjo. *Bogoslovni vestnik* 72, št. 4:627–634.
- — —. 2002. *Politična stabilnost v novih demokracijah*. Ljubljana: ZPS.
- Ustavno sodišče.** 2011. Ustavno sodišče Republike Slovenije, U-I-109/10. Odločbe in sklepi Ustavnega sodišča Republike Slovenije. 26. september. <http://odlocitve.us-rs.si> (pridobljeno 6. 6. 2016).
- Vehovar, Urban, in Jernej Tiran.** 2017. Structural and Cultural Characteristics of Slovenian Society and Potential for Establishment of Authoritarian Rule. *Research in Social Change* 9, št. 1:49–68.
- Venice Commission, European Commission for Democracy through Law.** 2013. Joint Amicus Curiae Brief for the Constitutional Court of Moldova on the Compatibility with European Standards of Law No. 192 of July 12, 2012 on the Prohibition of the Use of Symbols of the Totalitarian Communist Regime and of the Promotion of Totalitarian Ideologies. Venice Commission Opinion no. 697/2012. 11. marec. <http://www.legislationline.org/documents/id/17873> (pridobljeno 20. 12. 2017).
- Verkhovna Rada of Ukraine.** 2015. Verkhovna Rada of Ukraine adopts »Law on Condemnation of Communist and National-socialist (Nazi) Totalitarian Regimes in Ukraine and Prohibition of Propaganda of their Symbols«. Verkhovna Rada of Ukraine Official Web Portal. <http://rada.gov.ua/en/news/News/107331.html> (pridobljeno 20. 12. 2017).
- Welzel, Christian.** 2007. Are Levels of Democracy Affected by Mass Attitudes? Testing Attainment and Sustainment Effects on Democracy. *International Political Science Review* 28, št. 4:397–424.
- Wiarda, Howard J.** 2014. *Political Culture, Political Science, and Identity Politics: An Uneasy Alliance*. Surrey: Ashgate.
- Yavorsky, Volodymyr.** 2015. Analysis of the Law on Prohibiting Communist Symbols. Human Rights in Ukraine. 3. maj. <http://khpg.org/en/index.php?id=1430564974> (pridobljeno 20. 12. 2017).